

казенних селищ. Із включенням воєнізованих категорій населення до військових поселень їхні особливості оподаткування ліквідувалися. У військових поселеннях поселяни-господарі несли численні повинності. Вони мали харчувати двох постояльців з ескадронів та їхніх коней. Кожна округа військових поселень мала викосити повну річну порцію сіна на полк та обробити громадські поля для наповнення хлібних запасних магазинів [12.-С.125].

Внаслідок зацікавленості уряду в переселенні колоністів з країн Західної та Південно-Східної Європи і закріплення їх на території Південної України, протягом першої половини XIX століття адміністративне регулювання їхньої податкової структури мало компромісний характер. Показником невизначеності російського уряду в здійсненні адміністративного регулювання оподаткування колоністів була відсутність систематизації законодавчих актів – існували лише окремі маніфести й укази.

Джерела та література

1. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття.) – Запоріжжя, 1999.
2. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 16. – Оп.1. – Спр. 693. – Ч. 1.
3. Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма во второй половине XVII и XVIII вв. // Абсолютизм в России. – М., 1964.
4. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823. – Одесса, 1836. – Ч. I.
5. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Академика Н.Ф. Дубровина: Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1893. – Ч. 1. – Вып. VI.
6. Богумил А.К. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. – Екатеринослав, 1905. – Вып. 2.
7. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999.
8. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. – СПб., 1830. – Т. XXIII.
9. Самко І.В. Організація роботи хлібних магазинів в Катеринославському, Вознесенському намісництвах та Таврійській області (1794–1796 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VII.
10. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959.
11. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970.
12. Марченко О.М. Культурно-побутові особливості військових поселень Херсонської губернії (Південне Побужжя) // Записки історичного факультету. – Одеса, 2002. – Вип. 12.

Summary

The fiscal management in the Southern Ukraine during the last quarter of the 18th – the first quarter of the 19th cen. is the subject matter of analysis in the article. The author states that the fiscal policy of the Russian government based on the compromise between the requirements of the local social groups and the interests of the state. It is proved that the fiscal management in Southern Ukraine during the target period was not stable and uniform.

В.М. Константінова

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ ЩОДО ТОРГОВЕЛЬНОГО РОЗВИТКУ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ МІСТ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Актуальність дослідження джерел з історії соціально-економічного розвитку міст південного регіону визначається необхідністю проведення ефективної соціально-економічної політики в сучасній Україні, яка повинна враховувати досягнення та прорахунки, що мали місце в минулому.

При всій репрезентативності списку історичної літератури з досліджуваної проблематики питання, що мають відношення до соціально-економічної історії південноукраїнських міст, розглядались в історіографії переважно в контексті вивчення соціально-економічної історії

Російської імперії або регіону, історії права, адміністративної системи імперії, проблем історичної урбаністики, у джерелознавчих студіях із формуванням традиційного для кожного напрямку кола джерел. Мета цієї статті полягає у визначенні інформативних можливостей джерел для вивчення торговельного розвитку південноукраїнських міст. Для досягнення мети поставлені такі дослідницькі завдання: розширити традиційні кола джерел, визначити інформативні можливості окремих видів джерел.

Опрацювання законодавчих документів (положень, Жалуваної грамоти, іменних та сенатських указів), розпорядчої документації (ордерів, рішень, пропозицій органів губернської влади, рішень та пропозицій дум, магістратів і ратуш), засвідчувальної документації (паспортів, білетів, атестатів, оголошень, довіреностей, виданих мешканцям міст), справочинних документів, продуктованих органами губернської влади, місцевого самоврядування та керівництвом окремих промислових об'єктів, описово-статистичних джерел (описів до атласів, військово-топографічних описів, статистичних таблиць, довідкових видань) дозволяє визначити інформативний потенціал для вивчення торгівлі та промисловості міст регіону (простеження впливу урядової політики, дослідження еволюції форм торгівлі, основних галузей промисловості та ремісництва).

В останній чверті XVIII століття поняття “місто” наповнилося новим змістом. Російська державна традиція першої половини XVIII століття, що визначала “місто” як сукупність “тяглих станово-державних одиниць”, віджила себе. Жалувана грамота містам юридично закріпила нове розуміння “міста” як юридичної особи, що складається з мешканців. Цим були закладені основи для розширення можливостей доступу до “заняття промисловістю” та торгівлею городянам безвідносно до їхньої належності до певної верстви. Держава приділяла особливу увагу створенню сприятливих умов для перетворення цих населених пунктів на торговельно-промислові центри.

Вивчення основних форм торгівлі та напрямків розвитку промисловості передбачає визначення їхніх особливостей. Однією з провідних галузей економіки південноукраїнських міст з самого початку існування останніх була торгівля.

Сфера внутрішньої торгівлі Російської імперії турбувала уряд перш за все в контексті її сприяння розвитку торгівлі зовнішньої. Адже за петровською державною традицією тільки зовнішня торгівля могла давати значний прибуток, а тому й вимагала підтримки. Система пільгових тарифів, створення розгалуженої мережі митниць, підтримка торгових фірм, що вели торгівлю через чорноморські порти, створення умов для транзитної торгівлі – результати реалізації заходів уряду щодо покращення зовнішньої торгівлі.

Разом із тим, специфікою Південної України було те, що, на відміну від інших регіонів Російської імперії тут приділялася значна увага розвитку торгівлі внутрішньої. Адже від процвітання останньої великою мірою залежали темпи заселення південних територій.

У період, що досліджується, торгівля в містах розподілялась на періодичну та стаціонарну. Періодична торгівля домінувала, що було зумовлено такими обставинами: 1) відносною нечисленністю населених пунктів і, зокрема, міст у регіоні; 2) відносно низькою щільністю населення; 3) низьким рівнем розвитку промислового виробництва; 4) нерозвиненістю інфраструктури.

Періодична торгівля була представлена ярмарками, базарами і торгами.

В останній чверті XVIII століття переважала ярмаркова торгівля. Процес заснування ярмарок розпочався ще із середини століття. Особливістю цього періоду було існування ярмарок майже в кожному населеному пункті. Будівництво міст сприяло посиленню процесу відкриття нових ярмарок. Незначна кількість населених пунктів та їхня віддаленість один від одного, відсутність умов для вільного пересування обумовлювали те, що ярмарки були єдиним способом забезпечення населення регіону всім необхідним.

Донесення Новоросійського губернатора М. Язикова від 19 березня 1780 року відтворило загальну картину ярмаркової торгівлі в містах Південної України. У документі зазначалось, що ярмарки задовольняють “лише мешканців... тривають не більше двох-трьох днів... продають коней..., рогату худобу, овець, шкіру, масло, вовну, хліб, у великій кількості винограде та гаряче вино, все це розвозиться по навколишніх місцях” [1.-С.52]. М. Язиков зауважив, що ярмарки розподілялися на три “сорт” – малі, помірні та посередні. Останні проводилися в містах, “та є надія”, що заселення губернії та збільшення торговельно-промислового елемента сприятиме їхньому розвитку [1.-С.53].

За даними описово-статистичних джерел, у період дослідження кількість ярмарків збільшилась впродовж 80-х рр. XVIII ст. – 50-х рр. XIX ст. з 16 до 136 [1.-С.118-134].

Держава прагнула залучити новий регіон до економічної системи імперії. Міста повинні були виконувати роль форпосту економічної політики. Уряд застосовував усі важелі для перетворення міст в економічні центри з толерантним населенням. Але, на думку А. Бойка, в останній чверті XVIII

століття відсутність достатньої кількості промислового населення, нерозвиненість інфраструктури, віддаленість від торговельних шляхів, усталена ще з Запорозьких Вольностей традиція товаропотоків стали на перешкоді урядовим намаганням зробити міста не тільки адміністративними, а й економічними центрами [2.-С.196]. Створення еволюційним шляхом економічної інфраструктури вимагало часу, якого у держави не було. Тому із самого початку уряд вдався до радикальних заходів. Так для налагодження ярмаркової торгівлі в Катеринославі були розігнані ярмарки в Кодаку, для розвитку Олександрівська влада вдалася до перенесення митниці та карантину з Білозірки.

Специфіка Таврійської губернії полягала у відсутності традиції проведення ярмарок на Кримському півострові. Але вже на 1818 рік у губернії нараховувалось 66 ярмарок у 22 населених пунктах. З цієї кількості 34 проводилися в 11 містах [1.-С.104-106].

Ярмарки на півдні України розподілялися досить нерівномірно. Це залежало від географічного положення населених пунктів, інфраструктури, часу приєднання територій до Російської імперії, спеціалізації регіону, яка визначилася з останньої чверті XVIII століття, традицій торговельного життя. Водночас невелика кількість ярмарок в окремих повітах не завжди свідчила про недостатній розвиток господарства цієї території.

Практика переведення поміщицьких маєтків у містечка призводила до збільшення кількості ярмарок, оскільки статус містечка давав змогу власнику засновувати ярмарки. Процедура їхнього відкриття була досить проста. Ярмарки з'являлись переважно внаслідок місцевої ініціативи. Подавалось прохання про відкриття на ім'я губернатора. Як правило, відповідь була позитивною [3.-Арк.1-46].

Монополія ярмарок в останній чверті XVIII століття свідчила про недостатній рівень соціально-економічного розвитку та нерозвиненість торговельної мережі регіону. Остання виявлялась у слабкому розвитку інших форм торгівлі – базарів, торгів, стаціонарної торгівлі.

У силу своєї специфіки сільські ярмарки являли собою “неконтрольований соціальний організм” [1.-С.6]. Щоб узяти їх під контроль, уряд прагнув створювати ярмарки перш за все в містах, де вони опинялись під пильним наглядом органів місцевої влади.

Як правило, ярмарки призначались на дні релігійних свят. Так з 21 ярмарку, що проводився в містах Катеринославської губернії на початку 50-х років XIX століття, 4 припадали на день Святого Павла (29 червня), 2 – на день Покрови Пресвятої Богородиці (1 жовтня), а решта – на інші релігійні свята [4.-С.341].

Процедура проведення ярмарків була традиційною та добре продуманою. “За декілька днів до офіційного відкриття ярмарку збирається так званий “чорний ярмарок”. До нього приводять худобу, коней. Привозять вози з різними товарами для простого люду, особливо з дерев'яними виробами. Продаж розпочинається з пригоном худоби, іноді торговці зустрічають худобу на дорозі та починають торгівлю. Купецтво, що продає товари для багатіїв, буде балагани. Місцеве купецтво теж накладає там свої товари, хоча було б краще без клопоту та витрат на перевіз торгувати у власних крамницях і лавках.

Прості люди, поміщики приходили з родинами для покупки всього необхідного, у числі яких майже на першому місці стояли жіночі речі. Іноді з'їзд поміщиків бував великим, особливо в містах Катеринославі та Бахмуті. По-перше вони привозили вовну й самі слідували за підвищенням цін, які змінювалися щодня, а також майже кожен мав справу в міських установах. По-друге, тому, що ці міста знаходилися у центрі великого простору, на якому були відсутні належні торговельні пункти.

Багато людей приїждять з єдиною метою – гарно провести час. Не зважаючи на те, що особливих покупок не роблять, завжди залишають чималі гроші в місті за час свого перебування, що також посилює значення ярмарків... Кінний цирк, звіринець, іноді театр, а в місті Бахмуті щодня в саду, в ротонді, грає музика та збираються кращі люди” [4.-С.223].

Після успішних “репетицій” проходили офіційні ярмарки. Вони тривали по декілька днів.

Деякі ярмарки мали спеціалізацію: Петропавлівський у Катеринославі – торгівлю вовною, Святопреображенський у Новомосковську – торгівлю худобою. Із 63 ярмарків, що проводилися в 22 містах та містечках у 1843 році, 15 спеціалізувалися на продажу худоби і лише один був хлібним [5.-С.76-87].

Обсяги продажу на ярмарках були невеликими, але поступово збільшувалися. Так найбільший ярмарок Катеринославської губернії проходив в Оріхові, а обсяг торгівлі становив від 100 до 300 тисяч карбованців [1.-С.104]. Обсяги продажу худоби на Петропавлівському ярмарку у 1843 році становили 20 000 карбованців; у 1845 році – 207 142 карбованці; у 1846 році – 457 826 карбованців. При цьому обсяги продажу стабільними не були.

Найменший ярмарок, Георгіївський, проводився в Олександрівську. Віддаленість міста від інших населених пунктів повіту обумовила і ту обставину, що з інших трьох ярмарків, які мали проходити в Олександрівську, один не збирався взагалі [6.-Арк.3].

Ярмарки проходили в спеціально визначених місцях, як правило, на околицях міста. Траплялись випадки, коли місце для влаштування ярмарку визначалось невдало. Так в Олександрівську ярмарок проходив у центрі, біля Покровського собору. “По вулиці до собору йшли люди, рогата худоба, вівці. Під час ярмарку готували їжу, зберігали товари, сало. Худобу, овець заганяли тут же перед ярмарком” [7.-Арк.38]. Мешканці Олександрівська просили губернатора перенести ярмарок на околицю.

Торговельний асортимент ярмарок був великим: мануфактурні товари, ліс, зерно, сіль, скло, дьоготь, смола, шкіри, посуд, вовна, хліб, рис, олія, сукно, сало, кам'яне вугілля тощо. В останній чверті XVIII – середині XIX століття торговельний асортимент, обсяги торгівлі залежали виключно від географічного положення населеного пункту, у якому вона проходила, рівня добробуту населення, розвиненості навколишньої інфраструктури. З початку XIX століття концентрація в містах торговельно-промислового елемента призвела до посилення впливу юридичного статусу населеного пункту на два останні моменти.

Традиційно ярмарки розподілялись на помірні та малі. Перші були представлені, зокрема, ярмарками Катеринослава, Водолагів, Царичанки. Критерієм виділення стали географія торгівлі та торговельний асортимент. Так на згадані ярмарки приїздили “турецькі, кримські, черкаські купці, з інших столиць, Полтави... привозили товари різні, парчові, шовкові матерії, англійські та інші сукна, ситець, напівситець, китайки, полотна голландські та інше... Головна торгівля складалася з рогатої худоби, коней та овець...” [8.-С.36].

На початку XIX століття відбулись зміни в співвідношенні сфер торгівлі в регіоні. В історичній літературі існує точка зору про занепад і витіснення ярмаркової торгівлі [9.-С.249]. З нею не можна погодитися, враховуючи значення ярмаркової торгівлі та збільшення її мережі в регіоні в першій половині XIX століття. Тому більш справедливою вважаємо думку Б. Міронова про паралельний розвиток усіх сфер торгівлі та доповнення її різних форм в окремих сферах [10.-С.259].

Крім ярмарків, у містах проходили щотижневі базари. Кожне місто мало свої торговельні дні. Як правило, їх було два на тиждень. Серед них частіше зустрічаються п'ятниця та неділя.

Будівництво міст, присутність у них великої кількості населення, яке існувало не за рахунок заняття сільським господарством, поступове збільшення торговельно-промислового елемента створювали умови для розвитку стаціонарних форм торгівлі, представлених у першу чергу лавками.

Визначення кількості стаціонарних пунктів торгівлі від останньої чверті XVIII ст. до 1853 року є досить проблематичним. Систематичного збирання відомостей про стаціонарні форми торгівлі не проводилося. Документи фіксували їхню кількість, але досить часто не розрізняли лавки з ярмарковими лавками та куренями. Відсутність подібного розрізнення була характерною зокрема для описів та економічних приміток до атласів.

У досліджуваний період стаціонарна торгівля зосереджувалась у містах і містечках. Для існування стаціонарних форм торгівлі необхідний постійний попит на товари (наявність гарантованого контингенту покупців, які б стояли осторонь від виробничо-торговельної сфери). Традиції селянства заготовляти все необхідне на ярмарках, нерозвиненість інфраструктури, паспортна система – обставини, які виключали мешканців навколишніх населених пунктів з розряду гарантованого контингенту покупців.

У результаті розвитку стаціонарної торгівлі відбувався поступовий перехід від універсальної до моноторгівлі, у першу чергу, у сфері продажу товарів постійного попиту. Починають функціонувати м'ясні, хлібні та інші спеціалізовані лавки.

Протягом першої половини XIX століття поступово збільшувалась кількість пунктів стаціонарної торгівлі – станом на 1852 рік перевищувала 3,5 тисячі. При визначенні загальної кількості пунктів стаціонарної торгівлі слід враховувати, що наведені в статистичних таблицях дані не є повними. Так у таблицях 1841 року не позначена кількість лавок, заводів і фабрик у Верхньодніпровську, Павлограді, Олександрії, Слов'яносербську, Бобринці, Бериславі, Овідіополі, Очакові, Ялті, Балаклаві.

Швидшими темпами ця кількість зростала за рахунок міст – торговельних центрів – Катеринослава, Херсона, Одеси, Миколаєва. Так у Катеринославі протягом першої половини XIX століття вона збільшилась з 14 до 200, у Херсоні – з 125 до 285, в Одесі – з 542 до 1 619. Зокрема, на 1837 рік в Одесі існувало 158 бакалійних, 111 з “червоними” товарами, 72 – з малоросійськими, 50 – для продажу товарів з заліза, 45 м'ясних, 40 рибних, 23 посудних, 20 свічних, 14 вугільних, 9 тютюнових, 5 для продажу взуття, 282 дров'яних лавок [11.-Арк.94].

Таким чином, на торговельному розвитку міст Південної України в досліджуваний період позначився ряд факторів, зокрема плани держави стосовно регіону, кліматично-географічні умови та наявність великих неосвоєних площ, традиції місцевого населення в землекористуванні, напрямки заселення, обсяги урядових інвестицій [12.-С.21-22].

Успіхи сільського господарства та промисловості, зростання питомої ваги торговельно-промислового елемента, існування в регіоні багатих відповідних традицій призвели до стрімкого розвитку торгівлі. У свою чергу, остання стимулювала розвиток сільського господарства та промисловості. Збільшення обсягів і форм ведення внутрішньої торгівлі в регіоні було пов'язане насамперед із розвитком міст – торговельних центрів (Одеси, Катеринослава, Миколаєва та інших).

Водночас фінансові інтереси, попри всі намагання уряду, не завжди визначали напрямки діяльності уряду. Пріоритет “державної” стабільності призводив до того, що уряд не зупинявся перед руйнацією попередньої торговельної традиції Запорозьких Вольностей, тим більш, що наприкінці XVIII століття зовнішній торгівлі центральна влада традиційно віддавала перевагу перед внутрішньою. Водночас у процвітанні останньої були кровно зацікавлені місцеві органи управління, оскільки саме від цього залежали темпи колонізації, залюднення та заселення територій, утримання стратегічної ініціативи в регіоні, а також сплата податків. На ґрунті внутрішньої торгівлі розвивалась торгівля чорноморська. Завдяки експортній торгівлі формувались міста-порти – Одеса, Херсон, Євпаторія, Феодосія та інші. Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні питань інформативних можливостей джерел щодо промислового розвитку південноукраїнських міст.

Джерела та література

1. Бойко А.В. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. – Запоріжжя, 2000.
2. Бойко А.В. Місто в державній колонізації Південної України (ост. чв. XVIII ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Донецьк, 2001. – Вип. 16.
3. Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 3550.
4. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба, Екатеринославская губерния. – СПб., 1862. – Т. 1.
5. Указатель достопримечательных предметов и местечек Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1844. – Одесса, 1843.
6. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. II. – Спр. 23910–23916.
7. ІР НБУ. – Ф. 202. – Спр. 215.
8. Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775–1783): Архивный источник. – Александровск, 1910.
9. Рожкова М.К. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореволюционной России // Исторические записки. – М., 1955. – Т. 54.
10. Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. – Л., 1981.
11. Державний архів Одеської області. – Ф. 4. – Оп. 6. – Спр. 4.
12. Циберт В.М. Соціально-економічний розвиток Південної України (ост. чв. XVIII ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 15.

Р.Л. Молдавський

ІСТОРІЯ ПЕТРІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ НОВОЇ ДНІПРОВСЬКОЇ ЛІНІЇ (1770-1791 рр.)

Петровська фортеця – одна із сімох фортець, яка розташовувалася на березі Азовського моря на території сучасного села Новопетрівка. Сама Нова Дніпровська лінія, будівництво якої розпочалося в 1770 р., простяглася з півночі на південь, проходячи по річках Кінські Води та Берда практично через всю сучасну Запорозьку область майже на 200 кілометрів. Будівництво Лінії розпочалось у зв'язку з вдалим просуванням Російської імперії на Південь підчас російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Нова Дніпровська лінія є дуже важливим елементом в історії як Запорізького краю, так і південного регіону в цілому. Виникнення цієї лінії укріплень ознаменувало початок нового періоду в історії нашого краю. З одного боку, побудова лінії стала одним з останніх кроків Російської імперії на шляху поглинення Запорозьких Вольностей, а з другого – побудова лінії форсувала господарське освоєння та колонізацію Запорізького краю.